

Ayhan Aktar – İttihat Terakki ve aşiretler: Fihristü'l Aşair üzerine...

Posted on 13/12/2021

23 Ocak 1913 günü öğleden sonra Yarbay Enver Bey gösterişli bir atın üzerinde Babiâli yokuşundan inerek yanındaki eli silahlı fedailerıyla birlikte hükümeti basar. Kabine o sırada yaşlı Sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa başkanlığında toplantı halindedir. Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa toplantı odasından çıkarak darbecilerin üzerine yürür ve İttihatçı fedailerden Yakup Cemil tarafından başından vurularak öldürülür. Eli silahlı darbeciler birkaç görevliyi daha öldürdükten sonra, Enver Bey ve yanındaki silahlı subaylarla birlikte Sadrazam Kâmil Paşa'nın makam odasına girer. Elde silah, Sadrazam'ın istifasını yazıp imzalamasını ister. Yaşlı Sadrazam isteneni yapar.

Tarihimizde tam teşekküllü ilk askerî darbenin organizatörü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti artık istediği kişiyi Sadrazam yaparak ve dönemin padişahı Sultan Mehmed Reşad'ı da her yollanan resmî evrakı onaylayan bir kukla haline getirerek iktidarını pekiştirir. Babiâli baskınından sonra kurulan dikta rejiminde muhalefet yasaklanır. İki yüzden fazla muhalif aydın, gazeteci ve memur Sinop gibi ücra Anadolu kentlerine sürülürler. I. Dünya Savaşı'nın sonuna, yani 1918 yılına kadar sürgünde kalırlar.

Babiâli baskınından sonra Yarbay Enver Bey, Balkan Savaşı'nda Edirne'nin Bulgarlardan geri alınmasında gösterdiği yararlık sonucunda 15 Aralık 1913 tarihinde 'Albay' rütbesine yükseltilir. Sonra da Sultan Reşad'ın yeğeni olan Naciye Sultan ile evlenerek saraya 'damat' olur. Böylece, 34 yaşındaki Enver Bey bu evlilik sayesinde üç hafta içinde hem 'Paşa' hem de 'Harbiye Nazırı' olur (3 Ocak 1914). Hemen orduda tasfiye başlatır, 1.100 subayı ordudan atar. Bazı subayların ise rütbelerini indirir. Almanya ile siyasi ve ekonomik yakınlaşmanın sonucu olarak, General Liman von Sanders başkanlığındaki Alman askerî yardım heyeti

İstanbul'a gelir. Orduda reform için çalışmaya başlarlar. 2 Ağustos 1914'te Almanlarla gizli anlaşma imzalayan ve 29 Ekim günü Rus limanlarını bombalayarak ülkeyi savaşa sokan İttihatçılar, Kafkaslar'ı fethetmek, 'Cihad' ilan ederek Hindistan'daki Müslümanları İngilizlere karşı ayaklandırmak gibi boş hayallere kapılırlar. Sonunda bir imparatorluğu tasfiye eden bir siyasi heyet olarak tarihe geçerler ve ülkenin yabancı orduların işgaline uğramasının yolunu açarlar.

Bütün bunlara rağmen İttihat Terakki yönetiminin Osmanlı dünyasına modern siyaseti ve çağdaş siyasi kurumları getirmiş olduklarını söyleyebiliriz. İttihatçılar benimsedikleri siyasi meşrep bakımından 1789 Fransız Devrimi'nin açtığı milliyetçilik yolunda ilerlemeyi seçmiş ve 1923'te kurulan milli devletin birçok bakımdan hazırlayıcısı olmuşlardır. Toplumsal köken olarak Osmanlı kentlerindeki orta sınıf ailelerden gelen ve Sultan II. Abdülhamid'in açtığı modern okullarda eğitim görmüş olan İttihatçılar siyasi felsefe bakımından pozitivist dünya görüşünü benimsemişlerdir. Kısa zamanda başına geçtikleri koskoca imparatorluğu yönetebilmek amacıyla toplum hakkında bilimsel bilgi toplamaya ve din, etnisite ve yaşam tarzı bakımından son derece kozmopolit bir dokuya sahip olan Osmanlı toplumunu modern siyaset araçlarını kullanarak tanımaya/anlamaya ve daha sonra da dönüştürmeye çalışmışlardır.

Balkan Savaşları ve 'İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti'nin kuruluşu (1913)

1912-13 Balkan Savaşları'nda Osmanlı ordusunun ciddi bir yenilgi almış olması ve Osmanlı devletinin Rumeli'deki topraklarının yüzde 83'ünü ve bu topraklar üzerinde yaşayan nüfusun ise yüzde 69'unu kaybetmesi yönetici seçkinler ve 1908'den sonra hayli siyasallaşmış olan şehirli nüfus bakımından ciddi bir travma sayılmalıdır.[1] Balkan Savaşları'nın yarattığı toplumsal kaos sonucunda yaklaşık 450.000 kişinin muhacir olarak önce İstanbul'a yığılıp daha sonra Anadolu'da bazı kentlerde iskan edilmeye çalışılması son derece zor ve karmaşık

bir işti.

Balkan Savaşları'ndan sonra Rumeli'den gelen yüz binlerce göçmeni yerleştirmek amacıyla Dahiliye Nezareti bünyesinde yeniden yapılandırılan ve 29 Ekim 1913 tarihinde resmen kurulan 'İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti', 1915 yılında Anadolu Ermenileri'nin yerlerinden edilip Suriye çöllerine sürülmesini örgütleyen bürokratik birimdir. Dahiliye Nazırı Talat Bey ile yakın temas halinde çalışan bu kurumun başına 'Müdür' olarak 1 Aralık 1914 tarihinde Şükrü Bey atanmıştır.[2] İttihatçılar ile Kemalistler arasındaki kadro devamlılığının en belirgin örneklerinden biri olan Şükrü Kaya (1883-1959), 2 Ocak 1917 tarihine kadar görevde kalır. Daha sonra yerine "Umum Müdür" olarak Mehmet Hamdi (Arpağ) Bey atanır.[3]

Daha sonra, 1 Mart 1916 tarihinde 'Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyyesi' (AMMU) ismini alan ve bu bürokratik birimin içinde 1917 yılında bir Encümen-i İlmî (Bilim Kurulu) oluşturulur. Bu kurulun başına da Türk milliyetçiliğinin sistematik bir dünya görüşü olarak ortaya konmasında en ciddi katkıyı yapmış bir ideolog olan Ziya Gökalp Bey getirilir.

Acaba AMMU'nun bürokratik şemsiyesi altında "bilimsel" araştırmalar yapacak bir kurula neden gerek duyulmuştur? AMMU'nun göçebe aşiretlerle ilgili birimi olan "Aşair Şubesi Müdürü" olan Zekeriya [Sertel] Bey'in hazırladığı 18 Ağustos 1917 tarihli rapor bu sorunun cevabını taşımaktadır.[4] Raporda Zekeriya Bey, "İskân mntıklarındaki muhacir ve aşiretler ile iskân, temsîl (asimile etmek) ve medenileştirme meselelerinin çeşitli memleketlerdeki şekillerini araştırmak; bu araştırmalardan bizdeki iskân, medenileştirme ve asimile etme meseleleri hakkında genel ilkeleri çıkarmak; bütün uygulamalarda görüşlerine başvurmak üzere AMMU bünyesinde bir heyet-i ilmiye oluşturulmasına gerek olduğunu" belirtmektedir. Raporda AMMU'nun o tarihe kadar muhacirlerle uğraştığı, bu nedenle göçebe aşiretlerin toprağa yerleştirilmesiyle ilgili olarak bir şey yapılamadığı anlatılmaktadır. Zekeriya Bey raporda önemli bir sayısal veriyi de paylaşır: "Türkiye'de" devletten uzak "müstakil ve göçebe" bir halde yaşayan, bir milyonu Türkmen, bir milyonu

Kürt ve üç milyonu da Arap olmak üzere toplam beş milyon insan” bulunmaktadır. Göçebe nüfusu yerleştirerek toprağa bağlamak ve bu insanlardan emekçi olarak yararlanmak amacıyla AMMU bünyesinde Aşair (Aşiretler) Şubesi kurulmuştur.[5]

1940’larda Tan gazetesi sahibi ve başyazarı, siyasi yelpazenin solunda yer alan bir kişi olarak bilinen Zekeriya Sertel, I. Dünya Savaşı sırasında Dahiliye Nazırı Talat Paşa’nın yanında AMMU bünyesinde görev yapmıştır. 1915 yılında Sabiha Hanım ile evlenen Zekeriya Bey’in eşinin nikâh şahidi de Talat Paşa’dır. Tahmin edilebileceği gibi, Sertel çifti 1970’lerde yayımladıkları anılarında hayatlarının bu döneminden pek bahsetmezler!

Osmanlı toplumu: ‘kapalı kutu’

Tabii ki, ‘Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi’ (AMMU) isimli bürokratik örgütlenme de bir siyasi ihtiyacın ve tercihin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 1917 yılının şubat ayında Sadrazam olarak atanan ve kabinesi ve programı Osmanlı Meclis-i Mebusânı tarafından onaylanan Talat Paşa, Sadrazam olduktan sonra İttihat ve Terakki Genel Merkezi’nde şöyle bir konuşma yapar:

“Bu milletin başına geçtik. Fakat Anadolu bizim için kapalı bir kutudur, önce bunun içini tanımalıyız, sonra bu millete layık hizmetlerde bulunmamız lazım geldiğine inanıyorum.”

Bu konuşma üzerine söz alan partinin ideoloğu ve Türk milliyetçiliğinin teorisyeni Ziya Gökalp de İttihatçıların o günkü durumunu ve siyasi ihtiyaçlarını ve şöyle özetler:

“Biz siyasi bir inkılap yaptık. Yani meşruti bir idare vücuda getirmekle kalıp değiştirdik. Halbuki en büyük inkılap, içtimai inkılapdır (toplumsal dönüşümdür). İçtimai bünyemizde, kültür sahasında yapabileceğimiz inkılaplar en büyüğü ve en verimli olanıdır. Bu da ancak Türk cemiyetinin ‘morphologie sociale’ (toplumsal dokusu) ile ‘physiologie sociale’ (sosyal

bünyesini) tanımakla kabildir. Bunlar da içtimai (sosyal) müesseselerdir. Bunların başında Anadolu'nun muhtelif dinî itikatları (inanç sistemleri), bunlardan doğan tarikatlar, sectes (mezhepler), Türkmen aşiretleri gelir... Bu müesseseleri incelemek üzere ilmi kifayeti görülen arkadaşları, bu kutuyu açmaları için gönderelim.”[6]

Anadolu'nun 'kapalı kutu' olma durumu özellikle Rumeli kökenli İttihatçılar açısından şaşkınlık ve sürprizlerle doludur. Özellikle “Türkçü” ideolojiyi benimsemiş İttihatçı aydınların yazdığı otobiyografilerde “cahil halk” kitlelerine “Türkçülük” satmaya başladıkları zaman başlarına gelenler anlatılır: Örneğin 1916 yılında, Doğu Cephesi'nde, Dersim'de Munzur Dağları eteklerine dayanmış olan Rus ordusuna karşı savaşan Edirne doğumlu Balkan göçmeni, “Türkçü” Asteğmen Şevket Süreyya (Aydemir) Bey, bir gün emrindeki askerlere ideolojik ve politik telkinlerde bulunmak ister. Önce askerlere “Biz hangi milletteniz?” sorusunu sorar. Her kafadan bir ses çıkar. Sonra “Biz Türk değil miyiz?” diye sorunca, askerler hep bir ağızdan “Estağfurullah!” diye karşılık verirler.[7] Şevket Süreyya Bey şu hüznü satırları kaleme alır:

“Türklüğü kabul etmiyorlardı. Halbuki biz Türk'tük. Bu ordu Türk ordusu idi. Türklük için savaşıyorduk. Asırlarca süren maceralardan sonra son sığınağımız ancak bu Türklük olabilirdi. Fakat ne çare ki bu 'biz Türk değil miyiz?' diye sorulunca 'Estağfurullah' diye cevap verenlerin görüşüne göre, Türk demek Kızılbaş demektir. Kızılbaşlığın ise ne olduğu bilinmiyordu. Ama onu herhalde kötü bir şey sanıyorlardı.”[8]

Burada bireysel düzeyde Osmanlılık ile ideolojik bağlarını tamamen kopartmış bir “Türkçü” aydınının kitlelerle karşılaştığında yaşadığı hayal kırıklığını görüyoruz. Kendisi gibi diğer Türkçü aydınların “son sığınak” olarak bellediği Türk kimliğinin halkın içinden gelen askerler arasında alıcısı olmadığı görülmektedir. Savaş sırasında bu gibi sürprizleri deneyimleyen İttihatçı seçkinlerin içinde yaşadıkları toplum hakkında bilgi toplamak amacıyla Dahiliye Nezareti içinde bürokratik bir birim oluşturmaları anlaşılabilir bir şeydir.

Nitekim 1917 yılı içinde Aşair (Aşiretler) Şubesi tarafından görevlendirilen Baha Sait Bey'in Kızılbaş ve Bektaşileri, Bursalı Mehmet Tahir ve Hasan Fehmi Hoca'nın Ahileri ve Esat Uras Bey'i de Ermenileri incelemek üzere Anadolu'ya gönderildiklerini biliyoruz. Bu kişilerin de yaptıkları incelemeler sonucunda hazırladıkları raporları Dahiliye Nezareti'ne sunmuşlardır. Ayrıca, Leipzig'deki Otto Harrasowitz isimli ünlü kitapçıdan elli beş adet kitap ve makale ısmarlanmış ve bu kitapların parası savaş içinde örtülü ödenekten ödenmiştir. Kitaplar şu konularda yoğunlaşmaktadır: Araplar, Arabistan, Vahabiler, Suriye, Yemen, Arap kadınları, İslamiyet, Kürtler, Kürdistan, Yezidiler, Nasturiler, Türkler, kolonizasyon yöntemleri, İngilizlerin iskân politikaları, Osmanlı İmparatorluğu vb.[9] Satın alınan kitapların konuları İstanbul'daki bürokratların kafalarındaki soruları yansıtması bakımından önemlidir.

1918 yılından itibaren AMMU tarafından yayımlanan kitapların piyasaya çıktığını görüyoruz. İlk olarak, Beynelmilel Usûl-ı Temsîl İskân-ı Muhâcirîn (Milletlerarası Asimilasyon Yöntemleri ve Muhacirlerin İskânı) adlı kitap, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından 10 Nisan 1334 (1918) tarihinde yayımlanır. Dahiliye Nezareti içindeki iskân memurlarına dağıtılır. Aynı yıl içinde, Türkmen Aşiretleri ve son olarak da Kürdler: Târîhî ve İçtimai Tedkikat başlıklı kitaplar yayımlanır.

Fihristü'l Aşair: 1918 yılındaki aşiret sayımı

Suavi Aydın ve Erdal Çiftçi'nin hazırladıkları ve geçtiğimiz aylarda İletişim Yayınları tarafından yayımlanan Fihristü'l Aşair isimli rapor işte bu dönemde Dahiliye Nezareti memurları tarafından yapılan bir sayımın sonucudur.

Suavi Aydın ve Erdal Çiftçi'nin Ankara'daki Milli Kütüphane'de buldukları bu metin özellikle Orta ve Doğu Anadolu ile o dönemdeki Suriye vilayeti içindeki aşiretlerin tam dökümünü vermektedir. Her aşiretin ismi, bulunduğu vilayet, liva, kaza ve nahiye isimleri, nüfusu, hareket alanları ayrıntılı olarak verilmiştir. Örneğin CHP Genel Başkanı Sn. Kemal

Kılıçdaroğlu'nun ailesinin mensubu olduğu Kureyşan aşireti, 1918 yılı itibariyle Mamuretü'l Aziz (Elazığ) vilayeti, Dersim Livası, Nazımiye Kazası, İrisik nahiyesi sınırları içinde bulunan ve nüfusu 1.000 kişilik bir yarı göçebe gruptur. İrisik, Zive ve Kalman köyleri arasında gezinmektedirler. Suavi Aydın ve Erdal Çiftçi sadece bu raporda sunulan bilgileri zenginleştirmek amacıyla ek kaynakları da devreye sokmuşlardır. Örneğin İngiliz Askerî Ataşesi Francis R. Maunsell'in 1904 yılında hazırladığı Military Report on Eastern Turkey in Asia (Asya Türkiyesi'nin Doğusu Hakkında Askerî Rapor) başlıklı istihbarat raporundan da faydalanarak Kureyşani aşiretinin liderinin Ali Çavuş olduğunu, Kızılkilise'de yaşadıklarını, vergi vermediklerini ve 2.200 tüfeklik bir güce sahip oldukları bilgisini de ilave ederek raporu diğer önemli kaynakları kullanarak genişletmişlerdir. (s. 186)

Suavi Aydın ve Erdal Çiftçi'nin Türkiye'deki genel aşiret yapısı hakkında sahip oldukları alan bilgisi raporun yayını zenginleştirmektedir. Örneğin 1909 yılında Milli İbrahim Paşa'nın bertaraf edilmesi ise açığa düşen bazı aşiretlerin toprağa yerleştikleri ve bu nedenle raporda isimlerinin geçmediği anlatılmaktadır. Ayrıca, anlaşılamayan bazı nedenlerden ötürü Suavi Aydın ve Erdal Çiftçi'nin bizzat saha bilgisine sahip oldukları birkaç aşiretin de raporda yer almadığını belirtmektedirler.

Suavi Aydın ve Erdal Çiftçi'nin Fihristü'l Aşair'e yazdıkları uzun giriş bölümü bence akademik açıdan Türkiye'de aşiretler üzerine yazılmış en önemli metindir. Genellikle tarih ile antropoloji disiplinleri pek yan yana gelmez. Fakat son yirmi yıl içinde yapılan en önemli akademik çalışmalar bu iki disiplinin birbiriyle etkileşim halinde yan yana gelmesiyle ortaya çıkan çalışmalardır. Örneğin Anastasia Karakasidou'nun Yunan Makedonyası'nda uluslaşma ve asimilasyon süreçlerini Selanik kırsalı bağlamında incelediği saha araştırması son derece ufuk açıcı bir eserdir.[10] Maalesef Osmanlı tarihçileri antropolojinin sağladığı alan bilgisini hiç kullanmadan, aşiretlerin tarih içinde Türk olduklarını sadece isimlerine bakarak açıklama veya ispat çabasına girmişlerdir. Tarihçiler arasında bu nafil çabalar halen devam etmektedir.

Kitabın giriş bölümünde Suavi Aydın ve Erdal Çiftçi okura Anadolu'nun toprağa yerleşme dinamikleri üzerine bir tür modelleme çabasına giriyorlar. Örneğin ülkenin Güney-Doğu bölgesinde ve Karadeniz bölgesindeki yerleşme biçimlerinin coğrafya ile uyum içinde ne tür toplumsal yapılar ortaya çıkardığını tarihsel referansları ile anlatıyorlar. Aşiret yapısının esas olarak siyasi bir yapı olduğunu ve toprağa yerleşmeyle birlikte kan bağı ve akrabalık üzerinde yükselen siyasi otoritenin güçlendiğini anlatıyorlar.

Uzun giriş bölümünün belki en önemli noktalarından biri de Afrika, Okyanusya gibi coğrafi bölgelerde ortaya çıkan kabile (tribe) yapısının Ortadoğu ülkelerinde tarih boyunca gözlemlenen aşiret ve göçebe formasyonları ile farklarının vurgulanması. Bence bu giriş metninin İngilizceye çevrilerek yayımlanması gerekiyor. Bu çalışmanın uluslararası bilim camiası içinde de biliniyor olması önemlidir.

1918 yılı itibarıyla toplam aşiret ve konar göçer nüfusun 1.800.000 civarında olması, 1923 yılında yeni kurulan milli devletin nasıl bir nüfus kompozisyonunu Osmanlı'dan devraldığını göstermektedir. Bu çalışma sayesinde 1930'larda Kemalist yönetimin uyguladığı iskân siyasetlerini daha iyi anlamak mümkün olacaktır. Bu kadar değerli bir metni okuyucuya kazandıran ve ülkemizde göçebelik ve toprağa yerleşme veya zorla yerleştirme politikalarını daha iyi anlamamıza imkân veren Suavi Aydın ve Erdal Çiftçi'yi kutluyoruz.

NOTLAR:

[1] Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire*, Vol. 2 (Cambridge: CUP, 1977), 298.

[2] Bir bürokratik kurum olarak 'İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyeti' ve faaliyetleri hakkında önemli bir çalışma için bkz. Serhat Bozkurt, *Bir Toplumsal Mühendislik Kurumu olarak "Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi"*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,

Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

[3] Mehmet Hamdi Arpağ (1882-1955) da aynen Şükrü Kaya gibi Cumhuriyet döneminde yıldızı parlayan bir siyasi şahsiyettir. Önce 1923 yılında Erzincan'dan milletvekili seçilir, daha sonra da 1925 ile 1939 yılları arasında Viyana ve Berlin gibi önemli başkentlerde büyükelçi olarak görev yapar. Bkz. Serhat Bozkurt, a.g.e, 127.

[4] Bkz. Bozkurt, y.a.g.e, s. 139.

[5] Bozkurt, s. 139-140.

[6] Enver Behnan Şapolyo, Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi (İstanbul: Türkiye Yayınları, 1964), s. 2-3'ten alıntılayan Bozkurt, y.a.g.e, s. 140, dipnot 505.

[7] Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009, s. 104.

[8] Ibid. (altını ben çizdim. A. A.)

[9] Bozkurt, s. 145.

[10] Anastasia N. Karakasidou, Buğday Tarlaları Kan Tepeleri: Yunan Makedonyası'nda Millet Olma Aşamasına Geçiş Süreçleri 1870-1990 (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayını, 2010).

Kaynak: t24.com.tr